

Erken Abbâsî Dönemi Vezirlerinden Fazl b. Rebî'in Hayatı ve Siyasi Mücadelesi

MESUT CAN

Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
İslam Tarihi Anabilim Dalı
mesutcan42@hotmail.com | orcid.org/0000-0001-9915-9238

Geliş Tarihi / Received: 18.01.2019 • Yayına Kabul Tarihi / Accepted: 21.05.2019

Atıf/ Cite as

Can, Mesut. "Erken Abbâsî Dönemi Vezirlerinden Fazl b. Rebî'in Hayatı ve Siyasi Mücadelesi". *İstem*, 17/33 (2019): 21-37. <https://doi.org/10.31591/istem.514375>

Öz

İlk dönem Abbâsî tarihine dair tartışma konularından birisi, dönemin siyasî hadiselerinde mevâlînin rolüdür. Özellikle Sâsânî-Fars tesirinin askerî, siyasî ve kültürel alanlarda damgasını vurması, bu tartışmaların başlamasında etkili olmuştur. Böylece, dönemin birçok hadisesi benzer bir bakış açısıyla değerlendirilmiş, bu hadiselerle ismi karışan bazı şahsiyetler hem klasik tarihçiler hem de günümüz araştırmacıları tarafından birtakım ithamlara maruz kalmışlardır. Bu şahsiyetlerden biri de, Abbâsî ailesi içerisinde ilk iktidar kavgası olan Emîn ile Me'mûn arasındaki mücadelede aktif rol alan, Emîn'in hacibi ve veziri Fazl b. Rebî'dir. Babası Rebî b. Yûnus'un devletteki nüfuzu ve halife el-Mansûr'a olan yakınlığı sayesinde Abbâsî sarayına girdi. Kıvrak zekası ve biraz da talihinin yardımıyla devlet idaresindeki basamakları hızlıca tırmanmayı başardı. Bununla birlikte, Abbâsî tarihinde en çok üzüntü veren olaylardan ikisi; birincisi Bermekîlerin ortadan kaldırılması, diğeri ise Abbâsî ailesinde veliaht Emîn'in idamıyla son bulan ilk iktidar kavgası, onun döneminde vukû buldu. Sonuçta, her iki olayın azmettiricisi olmakla itham edilmekten kurtulamadı. Çalışma kapsamında, Abbâsîlerin önde gelen devlet adamlarından olan Fazl b. Rebî'in hayatı, döneminde meydana gelen belli başlı olaylardaki rolü ve izlenen siyasete etkisi ortaya konmaya ve hakkındaki iddialar cevaplanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fazl b. Rebî, Abbâsîler, Emîn, Mevâlî, Vezir.

Abstract

Life and Political Struggle of Al-Fadl b. Al-Rabî' Wich Was One of The Wazîrs of Early 'Abbâsîd Period

One of the discussion topics of early 'Abbâsîd history is the role of mawâlî (clients) in the political events of the period. Particularly Sâsânian-Persian influence on the military, political and cultural areas has been effective in beginning of this scientific debates. Thus, many events of the period were evaluated with a similar perspective and some people whose names were involved in these events were subjected to a number of accusations by both classical historians and contemporary researchers. One of them is al-Amîn's hâjib and wazîr al-Fadl b. al-Rabî', who had taken an active role in the struggle between al-Amîn and al-Ma'mûn, the first power struggle within the 'Abbâsîd family. Thanks to his father al-Rabî b. Yunus' influence in the state and his closeness to the ca-

liph al-Manşūr (r. 136–58/754–75), he was able to come into the ‘Abbāsīd Palace. With the help of his intellectual acumen and a little bit of fortune, he managed to quickly climb the ranks of the state administration. However, two of the most agonising events in the history of ‘Abbāsīds, the first one is the elimination of the Barmakids, and the other is the first power struggle between ‘Abbāsīd family members, which ended with execution of one of the crown princes al-Amīn, took place during his time. As a result, he could not avoid being accused of being the instigator of both historical events. In this study, the life of al-Faḍl b. al-Rabī as one of the leading statesmen of the ‘Abbāsīds, and his role in the events and the politics of the period are tried to be put forward and the claims about him are tried to be answered.

Keywords: al-Faḍl b. al-Rabī, ‘Abbāsīds, al-Amīn, Mawālī, Wazīr.

Giriş

Emevîler döneminde izlenen politikanın tesiriyle üst düzey devlet idaresinde geri planda kalan mevâlî, Abbâsîlerin iktidara gelmesiyle birlikte daha aktif rol almaya başladı. Nitekim ilk Abbâsî halifeleri devrinde vezirler genellikle devletin kuruluşuna büyük katkı sağlayan Fars kökenli kimselerden seçildi. Bu süreçte halifelerin dînî lider gibi davranarak devletin idaresini vezirlerine terk etmeleri,¹ siyasî sahada birtakım çıkar çatışmalarını da beraberinde getirdi. Zira, Arap-Abbâsî devlet kademeleri siyasî meselelerde takındıkları tavırlar ve verdikleri tepkilerle zaman zaman açıktan veya gizli muhalefet etmekten geri durmamaktaydı. Tarihte Bermekî ailesinin bertarafı, Emîn-Me’mûn arasındaki mücadele, Bağdat’ta Me’mûn’a karşı İbrahim b. el-Mehdî hareketi, Me’mûn’un veziri Fazl b. Sehl’in ortadan kaldırılması ve ailenin aktif siyasetten uzaklaştırılması gibi olaylar Arap-Abbâsî ailesinin/bürokrasisinin halifelerin izledikleri siyasete müdahalesi olarak değerlendirilebilir. İlk dönem Abbâsî tarihinde meydana gelen bu hadiselerde Fars ve Arap asıllı mevâlînin ön plana çıkması ise, meselenin en dikkat çekici taraflarından biridir.

Bu çalışmada, Abbâsî devletinde vezirlik makamına ulaşan, mevâlîden Fazl b. Rebî’in hayatı, siyasî mücadelesi ve şahsiyeti ortaya konmaya çalışılmaktadır. Fazl b. Rebî gerek klasik tarihçilerden gerekse çağdaş araştırmacılardan bazılarınca Arap-mevâlî, Fars/Sâsânî-Abbâsî/Hâşimî siyasî çekişmesi olarak tanımlanan Emîn-Me’mûn mücadelesinde aktif rol alan devlet adamlarındandır. Bu sebeple, döneme dair ortaya atılan birçok iddiada Fazl b. Rebî’in ismine yer verilmektedir. Bu çerçevede onun doğumu, nesebi, ailesi ve Abbâsîlere intisabı hakkında bilgi verilecek, ardından dönemin belli başlı olaylarındaki rolü, kendisi hakkında dile getirilen iddialar çerçevesinde ortaya konacaktır. Son olarak, vefatı ve şahsiyetine yer verilecektir.

1. Doğumu, Nesebi ve Ailesi

Tam adı Ebû’l-Abbâs el-Fazl b. er-Rebî b. Yûnus b. Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Ferve’dir.² 140/757-758 yılında, bir diğer görüşe göre 138/755-756 yılında doğmuş olup,³ kaynaklarda doğum yerine dair bir kayda rastlanılmamaktadır. Bununla birlikte babası Rebî b. Yûnus’un Ziyâd b. Abdullâh el-Hârisî tarafından köle olarak satın alınıp büyütüldükten sonra, saray hizmetlerinde görev verilmesi için ilk Abbâsî halifesi Ebû’l-Abbâs es-Seffâh’a sunulduğu⁴ düşünüldüğünde Bağdat’ta

¹ Robert Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*, trc. İsmet Kayaoğlu (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981), 121.

² Ebû’l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikan, *Vefeyâtü’l-A’yân ve Enbâu Ebnâ’iz-Zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdir, 1978), 4: 37; Ebû Ubeydullah Muhammed b. İmran el-Merzûbânî, *Mu’cemu’ş-Şu’arâ*, thk. F. Krenkov (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1982), 312.

³ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf (Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 2002), 14: 303; Merzûbânî, *Mu’cemu’ş-Şu’arâ*, 312.

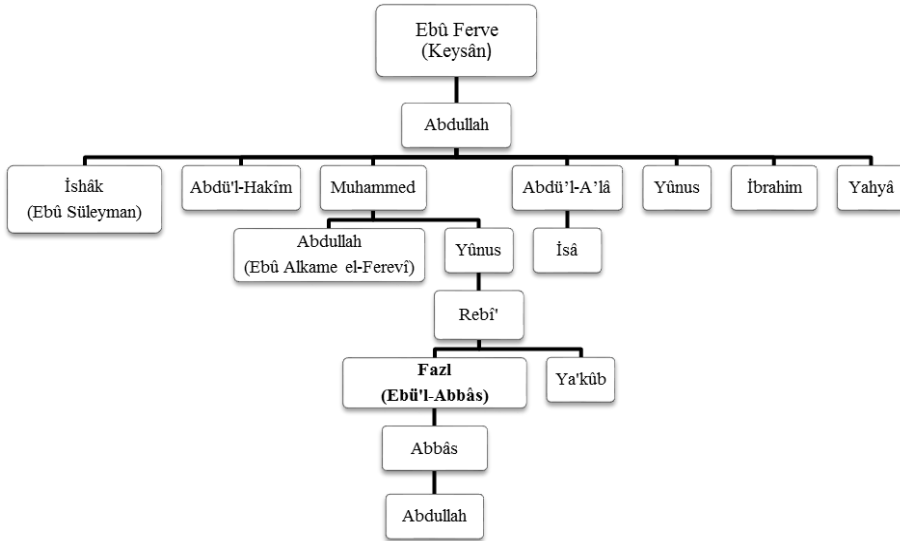
⁴ Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdûs el-Cahşiyârî, *Kitâbü’l-Vüzerâu ve’l-Küttâb*, thk. Mustafa es-Sakâ v.dğr. (Kahire: Matbaatü Mustafa Elbânî el-Halebî ve Evlâdühü, 1938), 125; Ahmet Ağırakça, “Rebî”

→ →

doğmuş olması kuvvetle muhtemeldir.

Ailenin kendisiyle teracim ve tabakat kaynaklarına girmeye başladığı, Fazl b. Rebî'in dördüncü göbekten dedesi olan Ebû Ferve, Râşid Halifelerden Osman b. Affân'ın mevlası olup adının Keysân olduğu ifade edilmektedir. İsmi zikredilmeyen çocuklarından birine dayandırılan bilgiye göre Ebû Ferve'nin asıl adı el-Esved b. Ömer'dir. Hz. Osman'ın azatlısı Ubeyd el-Haffâr'ın⁵ onu köle olarak Medîne'ye getirdiği, daha sonra Hz. Osman tarafından azat edildiği belirtilmektedir. Rivayete göre, Ebû Ferve bazı Hâricî görüşlere sahipti. İbn Zübeyr hareketine destek verenlerden olup onunla birlikte öldürülmüş, cenazesi Mescid-i Harâm'a defnedilmiştir.⁶

Fazl'ın doğduğu ve yetiştiği ortam hakkında bir kanaate sahip olunmasını sağlayacağı düşüncesiyle Ebû Ferve ailesinin diğer üyeleri hakkında, kaynaklara yansıdığı kadariyle bilgi vermek faydalı olacaktır. Zira, ilerleyen kısımlarda ifade edileceği üzere gerek kendi döneminde, gerekse günümüz araştırmalarında gündeme getirilen konulardan biri de onun soyudur.



Şekil 1: Fazl b. Rebî'in Soyu (Ebû Ferve Ailesi)

Fazl b. Rebî'in Ebû Ferve'ye ulaşan soyu, oğlu Abdullah b. Ebî Ferve'ye dayanmaktadır. Biyografi türü kaynaklarda Ebû Ferve'nin Abdullah dışında çocuklarının olup olmadığına dair herhangi bir kayda rastlanılmamaktadır. Abdullah b. Ebî Ferve, tıpkı babası gibi Zübeyrî harekete destek vermiş olup Irak valisi Mus'ab b. Zübeyr'in güvendiği adamlarından biriydi.⁷

→ →

b. Yûnus", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34: 497.

⁵ Merzûbânî, bu şahsın adının el-Hâris el-Haffâr olduğunu belirtmektedir. bk. Merzûbânî, *Mu'cemu's-Şu'arâ*, 312.

⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Katib, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1990), 5: 428-429; Ağırakça, "Rebî' b. Yûnus", 34: 497.

⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5: 429.

Abdullah b Ebî Ferve'nin, tespit edebildiğimiz kadarıyla kaynaklara yansıyan yedi erkek çocuğu vardı. Bunlar İshâk, Abdü'l-Hakîm, Yahyâ, İbrâhîm, Yûnus, Abdü'l-A'lâ ve Muhammed ismindedirler. Ebû Ferve Oğullarının tamamı ilimle, özellikle hadis rivayetiyle iştiğal etmiş olup İshak dışındakiler sika kabul edilmektedirler.⁸

İshak b. Abdullah b. Ebî Ferve'nin künyesi Ebû Süleyman'dır. Ailenin ilmî kimliğiyle öne çıkan fertlerindedir. İshak, Salih b. Ali ile Şam'da beraberdi. Bu sebeple Şam ehli ondan rivayet almışlardı. Daha sonra Medine'ye gelerek Mescid-i Nebvî'de bir ilim halkası oluşturduğu aktarılmaktadır. Mesciddeki sohbetlerine halktan pek çok kimse katılırdı. İshak çok hadis rivayet etmiştir ancak münker hadis rivayet etmekle itham edildiğinden dolayı hadisiyle ihticac edilmediği belirtilmektedir. 144/761 senesinde, Ebû Ca'fer'in hilafeti zamanında Medine'de vefat etmiştir. Kardeşi Abdü'l-Hakîm b. Abdullah b. Ebî Ferve'nin künyesi Ebû Abdullah'tır. İshak'tan daha sika kabul edilmekte olup Yahya b. Sa'îd el-Ensârî, kendisinden hadis nakledenler arasındadır. Kardeşi gibi o da Ebû Ca'fer'in hilafeti zamanında, Medine'de 156/773 senesinde vefat etmiştir.⁹ İshak'ın diğer kardeşi Yahya b. Abdullah b. Ebî Ferve de ilim sahibi olup Kasım ve Salim'den semâ' yoluyla hadis almış, kardeşinin oğlu Abdullah b. Muhammed el-Medenî kendisinden rivayette bulunmuştur.¹⁰

Ailenin bu kuşağın iki kişinin oğulları, ilimle meşgul olarak rical kitaplarına girmeyi başarmıştır. Bunlardan birisi Muhammed b. Abdullah b. Ebî Ferve'nin oğlu olup Ebû Alkame el-Ferevî diye meşhurdu. Asıl ismi Abdullah b. Muhammed b. Abdullah b. Ebî Ferve mevlâ Âli Osman b. Affan'dır. Nâfi', Sa'îd b. Ebi'l-Makberî ve Salt b. Zebîd'le görüşmüş, onlardan rivayette bulunmuştur. Onunla Medine'de 189/805 senesinde karşılaştığını belirten İbn Hacer, bu tarihten sonra vefat ettiğini belirtir. Sika olup az hadis rivayet etmiştir.¹¹ Diğeri ise, Abdu'l-A'lâ b. Abdullâh b. Ebî Ferve'nin oğlu İsa b. Abdü'l-A'lâ b. Abdullah b. Ebî Ferve'dir. İshak b. Abdullah b. Ebî Talha'dan rivayette bulunmuş, kendisinden de Vefîd b. Müslim rivayet almıştır.¹²

Aynı kuşaktan olan, Fazl b. Rebî'in dedesi Yunus b. Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Ferve hakkında kaydettiği bilgilerle Cahşiyârî, Fazl'ın soyuna dair diğer kaynaklarda detaylarına rastlayamadığımız bir bilgiye yer vermektedir. Müellifin aktardığına göre Fazl'ın babası Rebî', Ebû Ferve Ailesine alışılmadık bir şekilde intisab etmiştir. Buna göre; Fazl b. Rebî'in dedesi Yunus b. Muhammed Medine'de eşkıyalık yapmaktaydı. Bir gün Medinelilerden birinin kölesine aşık oldu ve onunla beraber oldu. Bir süre sonra kadın kucağında bir çocukla Yunus'a geldi ve çocuğu kölesi olarak almasını istedi. Ancak Yunus'un onu satın alacak durumu yoktu. Bu yüzden onu Ebu'l-Abbâs'ın (es-Seffah'ı kastediyor, müe.) dayısı Ziyâd b. Abdullah el-Hârisî satın alarak Yunus'a hediye etti. Rebî' b. Yunus, 112/730 yılında Medi-

⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5: 178; İbn Sa'd, *Tabakât*, 8: 111; Ebû'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mizân*, thk. Dâiratü'l-Ma'rif en-Nizâmiyye, 2. Bs (Beyrut: Matbatu Meclis-i Dâireti'l-Maârifî'n-Nizâmiyye, 1971), 6: 332; Ebû Zekerîyya Yahya İbn Mu'in, *Târîhu İbn Mu'in (Rivayetu'd-Devrî)*, thk. Ahmed Muhammed Nür Seyf (Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1979), 3: 184.

⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5: 428-429.

¹⁰ Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fi el-Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr* (Haydarâbâd: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1360), 8: 287; Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs İbn Ebû Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* (Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1952), 9: 164; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân et-Temîmî, *es-Sîkât* (Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1973), 7: 607.

¹¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5: 492.

¹² İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mizân*, 7: 331.

ne'de doğduğuna göre hadise de bu tarihlerde cereyan etmiş olmalıdır. Rebî', bir müddet Yunus'a hizmet ettikten sonra ilerleyen kısımlarda yer verileceği üzere Mansûr'a hizmet etmeye başladı ve has adamlarından oldu. Halife olduktan sonra Mansûr, babası Rebî' i vezirlik ve arz ile görevlendirdi. Oğlu Fazl'ı da hacip tayin etti.¹³

Rivayetin gerçekliğine dair bir tespit yapmak oldukça güç görünmektedir. Zira kaynaklarımızda kabile ve mezhep taassubunun, yenilen tarafın kötülenmesi gibi durumların var olduğu bilinen bir gerçektir. Bununla birlikte Abbâsî bürokrasisine girdikten sonra siyasî rakipleri tarafından zaman zaman onun soyunun gündeme getirilerek küçük düşürülmeye çalışıldığına dair haberler, Cahşiyârî'nin kaydettiği bilginin tamamen olmasa bile ana konusu itibarıyla doğru olma ihtimalini akıllara getirmektedir. Nitekim İbn Habîb, yukarıdaki hikâyeye yer vermemekle birlikte Rebî' den "Âlü Ebî Ferve'nin mevlâsı" olarak bahseder.¹⁴

Fazl b. Rebî'in annesinin kim olduğuna dair herhangi bir kayda rastlanılmamıştır. Ancak, dayısının Yahyâ b. el-Hasan b. Abdülhâlik olduğu ifade edilmektedir.¹⁵

Fazl'ın kardeşi Ya'kûb b. Rebî'dir. Edebî yönü de olduğu ifade edilen Ya'kûb, Fazl ile birlikte halife Mansûr'un hacipliğini yapmıştır.¹⁶ Fazl'ın, kaynaklarımızın yer verdiği tek eşi, Amr b. Kilâb Oğullarından Şa'sâ' adlı bir kadındır.¹⁷ Aynı şekilde kaynaklarda onun, künyesini kendisinden aldığı sadece bir oğlunun adına yer verilmektedir. Abbâs b. Fazl b. Rebî' de halife Mansûr'un mevlâlarından idi. Halife Emîn döneminde babası vezirliğe getirildiği esnada, Abbâs da hacipliğini üstlenmişti. İdarî yönünün yanında iyi bir şair olarak da bilinmekteydi. Babası daha hayattayken, genç yaşta vefat etti.¹⁸ Fazl'ın, oğlu Abbâs'tan başka Rukiyye adında bir de kızı vardı.¹⁹

Oğlu Abbâs b. Fazl b. Rebî'in Abdullah adında bir çocuğu bulunmakta olup musikiyle meşguldü. "er-Rebî'î" diye meşhur olup, halife Mu'tasım döneminin edib ve şairlerindendi.²⁰ Hikâyeye göre Abdullah, halası Rukiyye'nin Asâlic adındaki cariyesine aşık olmuş, ona kavuşamaması sebebiyle aşkından kendini şarkı-

¹³ Cahşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâu ve'l-Küttâb*, 125. İsfahânî, rivayetin detaylarına yer vermeden, onun "lakit" olduğu, bakımının Yunus b. Muhammed tarafından üstlenilerek büyütüldüğü söylentisine yer verir. Bk. Ali b. Hüseyin b. Muhammed Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğânî* (Beyrut: Dâru l-Hyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1415), 19: 146. Lakit; Sahipsiz, buluntu çocuk anlamına gelmekte olup fıkıhta "terkedilerek kaybolmuş çocuk", "himaye edeni bulunmayan kaybolmuş çocuk", "ebeveyni veya köleliği bilinmeyen küçük çocuk", "ailesinin fakirlik korkusuyla yahut zina suçlamasından kurtulmak için terkettiği canlı çocuk", "nesebi ve köleliği bilinmeyen, yolda bırakılmış veya kaybolmuş gayri mümeyyiz küçük" şeklinde tanımlanmaktadır. Bk. Saffet Köse, "Lakit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27: 68. Ayrıca bk. İbn Hallikan, *Vefeyât*, 4: 39; Ağırakça, "Rebî' b. Yûnus", 34: 497-498.

¹⁴ Ebü Ca'fer İbn Habîb, *Kitabü'l-Muhabber*, thk. Ilse Lichtenstadter (Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedide, ts.), 259.

¹⁵ Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasan İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, thk. Amr b. Ğarâme el-Amravî (Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1995), 18: 91; Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî (Târîhu'l-Rusûl ve'l-Mülûk)*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, 2. Bs (Mısır: Dârü'l-Meârif, ts.), 7: 652.

¹⁶ Ebü Abdullah Şihabüddin Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993), 6: 2842; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16: 389.

¹⁷ Merzûbânî, *Mu'cemu's-Şu'arâ*, 256.

¹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14: 14; Şemsüddin Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, 2. Bs (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993), 4: 1135.

¹⁹ Şihâbüddin Ahmed b. Yahyâ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, thk. İbrâhîm Sâlih (Abudabi: el-Mecme'u's-Sekâfî, 2002), 10: 267.

²⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 11: 219.

cılığa vermişti. Onun bu hali babasını fevkalade üzmüştü.²¹

Kaynaklarda yer verilen aile bireylerine bakıldığında gerek ilimle meşgul olanların sayıca fazlalığı, gerekse birçoğunun edebî yönlerinin bulunması, ailenin kültürel seviyelerinin yüksek olduğunu göstermektedir.

2. Abbâsîlere İntisabı

Büyük dedeleri Ebû Ferve'den bahsederken ifade edildiği üzere, Hz. Osman vasıtasıyla ve velâ yoluyla Emevî ailesinde intisab eden Âlû Ferve'nin bir süre sonra Abbâsî ailesine intisab etmesi gerçekten dikkate şayandır. Ailenin Abbâsîlerle ilk irtibatı muhtemelen, daha önce bahsi geçtiği üzere Fazl b. Rebî'nin babası Rebî'nin, Ebû'l-Abbâs es-Seffâh'ın dayısı olduğu belirtilen Ziyâd b. Abdullah el-Hârisî tarafından Fazl'ın dedesi Yunus b. Muhammed b. Ebî Ferve'den köle olarak satın alınması ile gerçekleşmiştir.²² Rebî b. Yunus'un Ziyâd b. Abdullah el-Hârisî'nin yanında geçen hayatı hakkında detaylı malumata sahip değiliz. Ancak Abbâsî sarayına hizmet etmesi için teklif edildiğine göre, bu süre zarfında iyi bir eğitim almış olduğunu tahmin ediyoruz. Öyle ki, kısa bir zaman zarfında Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un gözüne girmeyi başarmış ve halife tarafından haciblik makamına getirilmiştir.²³ Mansûr'un güvenini kazanan ve haciblik görevini başarı ile yürüten Rebî, bir müddet sonra Ebû Eyyûb el-Mûriyânî'nin yerine vezir tayin edildi (153/770).²⁴ Bu sırada nüfuzunu kullanarak oğlunu da haciplik makamına getirtmeyi başardı. Oğlunun istikbali için, Mansur'la görüşmelerinde Fazl'ı sevmesini, koruyup gözetmesini istihham etmeyi de ihmal etmiyordu.²⁵ Böylece ilk önemli görevini elde eden Fazl, Mehdî (775-785), Hâdî İlelhak (785-786) dönemleri de dahil olmak üzere uzun müddet haciplik yaptı.²⁶

Hârûn er-Reşîd kendisini çok takdir ettiği halde annesi Hayzürân'dan çekindiği için onun ölümüne kadar (173/789) herhangi bir üst idarî görev vermedi. Bu süre zarfında sadece 172/788 senesinde Yahyâ b. Hâlid tarafından göreve getirildiği devlet harcamalarıyla ilgili divanda (divanünnafaka) katiplik yapan Fazl,²⁷ 179/795-96 senesinde Muhammed b. Hâlid b. Bermek'in azledilmesi üzerine yerine hacip tayin edildi.²⁸ Bermekîlerin Hârûn er-Reşîd tarafından cezalandırılmalarından sonra 187/803 yılında vezir tayin edildi.²⁹ Hârûn er-Reşîd, Cemâziyelâhir 192/Nisan 808'de vefat ettiğinde tüm devlet işlerini Fazl b. Rebî üstlenmekteydi.³⁰

Hârûn er-Reşîd, Fazl b. Rebî Bağdat'ta kendine ait bir ev inşa etmek istediği zaman ona Ehvâz gelirlerinden otuz beş milyon dirhem yardımda bulunmuştu. Bu ev, Bağdat'ın Büyük Cadde (eş-Şârî u'l-A'zam) adı verilen caddesinde yer alıyordu.³¹ Ya' kûbî'nin tarifine göre Bağdat'ın doğu kısmı, beş ana yola sahip olup bunlardan biri ve muhtemelen en büyüğü, Mehdî'nin sarayının ve Cuma Camii'nin bulunduğu Rusâfe'ye doğru gitmekteydi. Bir diğeri ise Hudayr Çarşısı adı verilen çar-

²¹ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 10: 267, 271-272.

²² Cahşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâu ve'l-Küttâb*, 125.

²³ Cahşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâu ve'l-Küttâb*, 125.

²⁴ Ebû Gays Hayreddin b. Mahmud ez-Ziriklî, *e'l-A'âm*, 15. Bs (Beyrut: Dâru'l-İlim Li'l-Melâyîn, 2002), 5: 148-149; Ağrakça, "Rebî b. Yunus", 34: 497-498.

²⁵ Cahşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâu ve'l-Küttâb*, 135; Merzûbânî, *Mu'cemu's-Şu'arâ*, 312-313.

²⁶ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî (Riyad: Dâru Taybe, 1985), 445.

²⁷ Cahşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâu ve'l-Küttâb*, 189.

²⁸ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 465; Cahşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâu ve'l-Küttâb*, 233; Taberî, *Târîh*, 8: 261.

²⁹ Merzûbânî, *Mu'cemu's-Şu'arâ*, 312-313; Abdülkerim Özyayın, "Fazl b. Rebî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12: 274.

³⁰ Cahşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâu ve'l-Küttâb*, 277.

³¹ Cahşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâu ve'l-Küttâb*, 289.

şının içinden geçmekte, daha sonra meydana ve Fazl b. Rebî'in evine uğramaktaydı.³² Bu kayıttan anlaşıldığı kadarıyla; Fazl b. Rebî'in evi Hudayr Çarşısı'ndan geçen yol üzerinde, şehir meydanına yakın bir yerdedir.

İbnü'l-Fakîh'in kaydettiğine göre, Fazl b. Rebî, muhtemelen kendi evini inşa ettirinceye kadar, bir ara Hârûn er-Reşîd'in kızı Ümmü Habîb'e ait bir kasrda ikamet etmişti. Bu kasr, Rusâfe'nin dışında yer almakta olup Şemmâsiyye Kapısı'ndan başlayarak Sülâsâ' Çarşısı'na ulaşan Meydan Caddesi'ndeydi. Bu kasr ve müştemilatı daha önceleri Halife Mehdî tarafından Abbâd b. Ebi'l-Husayb'a iktâ olarak verilmişti. Sonra bir şekilde tamamı Fazl b. Rebî'in mülkiyetine geçti. Me'mun'un hilafeti zamanında, tahminimize göre mallarının müsadere edilmesi esnasında, yeniden Ümmü Habîb'e verildi. Bundan sonraki tarihlerde bu sarayın, Rusâfe'deki Mehdî'nin kasrına yerleşinceye kadar halifelerin kızları tarafından kullanılmaya devam ettiği belirtilmektedir.³³

3. Bermekîlerin Cezalandırılmalarındaki Rolü

Gerek klasik İslam tarihi kaynaklarında, gerekse çağdaş araştırmalarda Bermekîlerin Hârûn er-Reşîd tarafından cezalandırılmalarının sebeplerinden birisi ve belki de en başta geleni olarak Fazl b. Rebî'in onlara karşı beslediği haset ve kıskançlık gösterilmektedir. Buna göre Bermekîler, Fazl'ın ve ona destek veren kâtib İsmâil b. Sabîh'in çabalarının etkisiyle ortadan kaldırılmıştır.³⁴

İki aile, yani Ebû Ferve ve Bermekî ailesi arasındaki anlaşmazlığın çok daha önceleri, Fazl'ın babası Rebî b. Yunus zamanında başladığını söyleyebiliriz. Nitekim Halife Mehdî, Fazl'ın babası Rebî b. Yunus'u vezirlikten azlettikten sonra hâcib olarak görevlendirip yerine Ebu Ubeydullah Muâviye b. Ubeydullah el-Eş'arî'yi tayin edince (159/775-76), Rebî' vezirin oğlu hakkındaki zındıklık ithamından dolayı onun azledilmesinde (163/779-80) etkin bir rol oynamıştı.³⁵ Dolayısıyla iki taraf arasındaki makam ve nüfuz mücadelesinin Fazl b. Rebî'den önce başlamış olduğunu ve kendi döneminde ister istemez artarak devam ettiğini kabul etmek daha doğrudur.

Caşşiyârî, Bermekîlerle Fazl b. Rebî arasındaki mücadelenin başlangıcına dair diğer kaynaklarda rastlayamadığımız bilgilere yer vermektedir. Buna göre halife Hârûn er-Reşîd ile Fazl'ın yakınlaşması sonrasında halife, Ca'fer b. Yahya'ya Fazl'ı bir yerin katipliğine tayin etmesini istemiş, Ca'fer de Fazl'ı Musul ve Diyâr-ı Rebîa bölgesine tayin etmişti. Ancak Ca'fer'in babası Yahya el-Bermekî bu duruma kızmış, oğluna o bölgeyi diğer kardeşi için düşündüğünü söyleyerek çıkışmıştı.³⁶ İki aile arasında başından beri süregelen makam mevki elde etme ve devlet imkanlarından faydalanma mücadelesinin Fazl b. Rebî ile devam ettiği anlaşılmaktadır.

Rebî' ailesi ile Bermekîler arasında cereyan eden mücadelenin, halifenin huzurunda sözlü münakaşaya kadar vardığı anlaşılmaktadır. Fazl'ın nesebine dair başlık altında aktardığımız bilgilerden dedesi Yunus b. Muhammed ve babası

³² Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Cafer b. Vehb İbnu Vâdih el-Ya'kûbî, *el-Büldân* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1422), 48-49.

³³ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk İbnü'l-Fakîh el-Hemedânî, *el-Büldân*, thk. Yûsuf el-Hâdî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1416), 305; Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2. Bs (Beyrut: Dâru Sâdir, 1995), 4: 355.

³⁴ İbn Hallikan, *Vefeyât*, 4: 37; Abdülhay İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zehab fî Ahbâri Men Zeheb*, thk. Mahmûd el-Arnaûd (Dimeşk-Beyrut, 1986), 2: 293 ve 393; Zirikî, *el-A'lâm*, 5: 148-149; Hakkı Dursun Yıldız, "Bermekîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5: 519.

³⁵ Ağırakça, "Rebî b. Yunus", 34: 497 vd.

³⁶ Caşşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâu ve'l-Küttâb*, 249.

hakkındaki iddialar, zaman zaman halife huzurunda gerçekleşen konuşmalara yansımaktaydı. Zehebî, “rivayet zincirine yer vermeden, denilir ki” ibaresiyle bir hâdiseyi kaydetmekte ve şöyle demektedir: “Rebî”in babası bilinmemektedir. Bir gün Hâşimîlerden biri Halife Mansur’un yanına gelmişti. Konuşma sırasında sık sık Rebî”in babasını hatırlatmakta ve ona rahmet dilemekteydi. Bunun üzerine Rebî” bu şahsa: ‘Emîru’l-mü’minîn huzurunda ona (babasına) ne kadar da rahmet diledin!’ dedi. Haşimî de: ‘Rebî! Sen bu konuda mazur görülmelisin, bir babanın kıymetini bilemezsin’ demiş ve Rebî”i utandırmıştı.”³⁷

Benzer bir hadise, Hârûn er-Reşîd’in huzurunda oğlu Fazl’ın başından da geçmişti. Bir gün aralarının iyi olmadığı anlaşılan Bermekîlerden Ca’fer b. Yahya ile yaptığı tartışma esnasında Ca’fer Fazl’a “ey lakît” diye hitap etmişti. Bununla, soyu hakkında bilgi verilirken ifade edildiği üzere, babası Rebî”in, babasının kim olduğunu bilmemesine işaret etmek istemişti. Bu söze oldukça kızan Fazl, Hârûn er-Reşîd’e “söylediği şeye şahidsin ey Müminlerin Emiri!” demiş, Ca’fer de akabinde “seni şahid tutanın, şu cahil olduğunu görüyorsun ey Müminlerin Emiri, sen hakimlerin hakimsin!” şeklinde mukabelede bulunmuştu.³⁸ Kaynakların çoğunun suskun olduğu bu tür bilgilere ihtiyatla yaklaşmak gerekirken birlikte, halifeyle konuşmalarında kendisine sık sık “Abbâsî” diye hitap edilmesi,³⁹ soyu konusunda onun gönlünü alma ve onu teskin etme düşüncesinin bir tezahürü olarak değerlendirilebilir.

İki aile arasındaki çatışmalara dair kaynakların aktardığı bilgiler, Bermekîlerin ortadan kaldırılmasında Ebû Ferve ailesinden Rebî” b. Yunus ve oğlu Fazl b. Rebî”in doğrudan veya dolaylı olarak rol oynadıklarını ortaya koymaktadır. Ancak bu noktada şu gerçeği dile getirmemiz gerekir: Abbâsî ihtilali mevâlinin omuzlarında başarıya ulaştığına göre bu kesimin iktidarda söz sahibi olma isteği Abbâsî devletinin tesis edilmesinden itibaren gündeme gelmiştir. Ebû Müslim el-Horasanî’nin ortadan kaldırılmasını, akabinde Mansur’un Ebû Müslim el-Horasanî’nin adamlarını aktif siyasetten uzaklaştırmak ve Horasanlıların, özellikle İran asıllıların nüfuzunu azaltmak amacıyla Arap asıllı olanları iş başına getirmeye yönelik izlediği siyaset,⁴⁰ bahse konu çatışmanın kaçınılmaz olarak doğmasında etkili olmuş, nihayetinde Bermekîler cezalandırılarak devlet idaresinden uzaklaştırılmışlardır.

Abbâsî bürokrasisi, Hârûn er-Reşîd’in Bermekîleri ortadan kaldırmasından ve akabinde Fazl b. Rebî”i vezir tayin etmesinden memnun olmadılar. Rahatsızlıklarını zaman zaman halifeye de bizzat ilettikleri anlaşılmaktadır. Örneğin İshak b. İbrahim, halifeyle yaptığı bir görüşmede rahatsızlığın sebebi olarak Fazl b. Rebî”in vezirliğe getirilmesi olduğunu açıkça dile getirmişti.⁴¹ Ancak tüm bu girişimlere rağmen halife kararından vazgeçmemiş, dahası tüm idarî işlerini Fazl b. Rebî”in uhdesine bırakarak,⁴² tarihe iki kardeş arasındaki büyük mücadele olarak geçecek olan hadiselerde aktif rol oynamasının önünü açmıştır.

³⁷ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 4: 363.

³⁸ Cahşiyârî, *Kitâbü’l-Vüzerâu ve’l-Küttâb*, 216; İbn Hallikan, *Vefeyât*, 4: 38.

³⁹ Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd ed-Dîneverî, *el-Ahbâru’t-Tivâl*, thk. Abdü’l-Mün’im Âmir (Kahire: Dâru İhyâi Kütübi’l-Arabî, 1960), 389, 392; Ebû Ali Ahmed b. Muhammed İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-Ümem ve Te’âkübü’l-Himem*, thk. Ebû’l-Kâsım İmâmî (Tahrân: Suruş, 2000), 3: 538; Ebû’l-Muzaffer Şemsüddin Yusuf b. Kızıoğlu Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-Zâmân fi Târîhi’l-A’yân* (Dimeşk: Dâru’r-Risâle el-Âlemiyye, 2013), 13: 107; Cahşiyârî, *Kitâbü’l-Vüzerâu ve’l-Küttâb*, 283, 306.

⁴⁰ Ağrakça, “Rebî” b. Yûnus”, 34: 497; Abdülkerim Özyayın, “Fazl b. Rebî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12: 274.

⁴¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Üdebâ*, 2: 600.

⁴² Cahşiyârî, *Kitâbü’l-Vüzerâu ve’l-Küttâb*, 277.

4. Emîn-Me'mûn Mücadelesine Etkisi

Abbâsîler devrinde, Hârûn er-Reşîd'den sonra oğulları Emîn ile Me'mûn arasında cereyan eden iktidar mücadelesi oldukça üzücü ve derin etkiler bırakan bir hadise olarak tarihe geçmiştir. Bu mücadelede meydana gelen siyasi ve askerî çatışmalarda adının geçmesine yol açanların başında Fazl b. Rebî' gelmektedir. İki kardeş arasında cereyan eden bu mücadelenin tüm detaylarını ortaya koymak çalışmanın sınırlarını aşacağından dolayı,⁴³ burada daha ziyade konumuz olan Fazl b. Rebî'in mücadeledeki etkisi ve kendisine yöneltilen eleştiriler üzerinde durmak istiyoruz.

Gerek klâsik İslâm tarihçilerinin gerekse çağdaş tarihçilerin ekserisi, halife Harun er-Reşîd'in daha hayatta iken iki kardeş arasında meydana gelmesi muhtemel anlaşmazlığı önlemek amacıyla aldığı ahitnameyi⁴⁴ ihlal edenin, yahut Emîn'i ahdi bozmaya teşvik edenin Fazl b. Rebî' olduğu vurgulamaktadırlar. Onları bu kanaate götüren hadiselerin başında, Halife Hârûn Tûs'ta vefat ettiği zaman, Fazl b. Rebî'in askerî ve elindeki teçhizatı Bağdat'a götürerek Emîn'e teslim etmesi gelmektedir. Buna göre Fazl b. Rebî', eğer Me'mûn hilâfete geçerse, Hârûn er-Reşîd'in yanındaki orduyu Bağdat'a götürmesinden dolayı sorumlu tutulacağı için cezalandırılmaktan korkmuş, bu sebeple Emîn'i, kardeşini veliahtlıktan azletmeye ve oğlu Mûsâ'ya biat almaya teşvik etmiştir. Aksi halde Emîn'in kardeşini azle teşebbüs etmeyeceği iddia edilmektedir.⁴⁵

Yukarıda ifade edilen iddianın ne kadar zayıf olduğunu anlamak için, o zaman kadar İslâm tarihinde meydana gelen iktidar mücadelelerini hatırlamak yeterlidir. İktidar değişimden en kârlı çıkacak olanlar, ona en yakın olanlardır ve burada da kârlı çıkacak olanlar veliaht Emîn, ailesi ve temsil ettiği Haşimî/Abbâsî tabakasından başkası değildir. Onun bilgisi, izni, onayı ve dahil olmadan bahse konu olayların cereyan etmiş olduğunu iddia etmek oldukça güçtür. Nitekim Cahşiyârî, daha Hârûn er-Reşîd vefat etmeden evvel bizzat Emîn tarafından gönderilen bazı gizli mektuplardan bahsetmektedir. Müellifin aktardığına göre Hârûn er-Reşîd Tûs şehrine geldiğinde hastalığı artmış, bu haber Emîn'e ulaşınca Bükeyr b. Mu'temir'i her gün için, abartılarak kaydedildiği anlaşılan, 1000 dinar ücret tahsis ederek beraberinde "açık ve gizli mektuplar" olduğu halde Tûs'a göndermişti. Açık mektubunda halifeye bir şey olursa Bağdat'a dönmelerini söylüyor, gizli

⁴³ Emîn-Me'mûn mücadelesi hakkında detaylı bilgi için bk. Taberî, *Târîh*, 8: 374; Abdurrahman İbn Haldun, *Târîhu İbn Haldûn/Kitâbü'l-İber ve Divânü'l-Mübtedei ve'l-Haber fi Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Âsârahüm min Zevî's-Sultânî'l-Ekber*, nşr. Halil Şehhâde vd. (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988), 3: 291; Mutahhar b. Tâhir Makdisî, *el-Bed'ü ve't-Târîh* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfe ed-Dîniyye, ts.), 6: 107-108; Çağdaş araştırmalarda konuya dair değerlendirmeler için bk. S.B. Samadi, "The Struggle Between The Two Brothers al-Amin and al-Mamun", *Islamic Culture* 32 (1958): 99-120; Nahide Bozkurt, *Mutezile'nin Altın Çağı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016); Hasan Hüseyin Güneş, *Halife Me'mun ve Dönemi (803-833)* (Kırkkale Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010).

⁴⁴ Ahitname için bk. İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, 38; Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb Ve Me'âdinü'l-Cevher*, thk. Es'âd Dâğir (Kum: Dâr el-Hicra, 1409), 3: 395.

⁴⁵ Söz konusu iddia için bk. Taberî, *Târîh*, 8: 374 vd.; Cahşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâu ve'l-Küttâb*, 290 vd. Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, ve Mustafa Abdülkadir Atâ, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992), 10: 3-4; İzzüddîn Ebi'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh* (Beyrut: Dâru Sadır, 1965), 6: 227; İbn Hallikan, *Vefeyât*, 4: 39; Ali b. Tabâtabâ İbn Tiktaka, *el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultânîyye ve'd-Düveli'l-İslâmîyye* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1966), 213; İmâdüddin Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Beyrut: Mektebetü'l-Meârif, ts.), 9: 224; İbn Haldun, *Târîhu İbn Haldûn*, 3: 391; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, 2: 461; Celâlüddin Abdurrahman b. Ebi Bekr Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Mısır: yy., 1952), 219; Muhammed Hudaî Bek, *Muhâdarâtü Târîhi'l-Ümemi'l-İslâmîyye (ed-Devletü'l-Abbâsîyye)*, thk. Muhammed el-Osmânî (Mısır: Dâru'l-Kalem, 1986), 195; Abdülaziz ed-Dürî, *el-Asru'l-Abbâsîyyu'l-Evvel (Dirâsetün fi Târîhi's-Siyâsi ve'l-İdâri ve'l-Mâli)* (Beyrut: Dâru't-Talî'a, 1997), 146.

mektubunda ise İsmail b. Sabîh ve diğer komuta kademesine askeri ve yanlarındaki tüm teçhizatı Bağdat'a getirmeleri talimatını veriyordu. Rivayetin devamında Hârûn er-Reşîd'in bu mektuplardan haberi olduğu, Bükeyr'i sorguya çektiği ifade edilmektedir. Ancak halife, Bükeyr'i defalarca sorguya çekmesine, kendir iplerle karnından ayaklarına kadar bağlamasına rağmen gizli mektupların ortaya çıkarılmasını sağlayamadı. Kendi ifadesiyle, öleceğini anladığı bir esnada mektupları tam itiraf edecek iken, Râfi' b. Leys'in kardeşi Mervân halifenin huzuruna getirilince mevzu değişmiş ve gizli mektuplar meselesi de böylece kapanmış oldu.⁴⁶

Her ne kadar, gizli mektuplar meselesinde diğer kaynaklarımız herhangi bir malumata yer vermese bile, Emîn'in Fazl b. Rebî'in attığı adımlardan tamamen habersiz olduğu iddiasını zayıflatılacak bir kanıt olması hasebiyle önem arz etmektedir. Öyle olmasa bile, her halükârda Fazl b. Rebî'in tek başına ahdi bozma kararını aldığı ve uyguladığını söylemek, bütün işlerin sorumluluğunu ona yüklemek tarihi gerçeklere uygun olmayacaktır.⁴⁷ Nitekim sonuçta Emîn, Fazl b. Rebî'in bu girişiminden rahatsızlık duymamış, bilakis memnuniyetini dile getirerek tüm askeri ve idarî işlerini ona devretmek suretiyle taltif etmiştir.⁴⁸

Bir diğer iddia, Emîn'in kardeşi Me'mûn'u veliahtlıktan azlinin de yine Fazl b. Rebî'in kışkırtmalarıyla gerçekleştirdiğidir. Buna göre Fazl, eğer hilâfet bir gün Me'mûn'a geçerse orduyu Bağdat'a getirdiğinden dolayı Me'mûn'un kendisinden intikam alacağından korkmuş ve azl için Emîn'i teşvik etmiştir.⁴⁹ Gerçekten, Me'mûn ile Fazl b. Rebî'in arasının ilk defa, ordunun Bağdat'a getirilmesi hadisesi neticesinde açıldığı kaynaklara da yansımıştır. Bununla birlikte, halife seçildikten sonra Emîn'in kardeşlerini veliahtlıktan azlederek kendi oğlu adına hutbe okutma kararı alması, veziri Fazl'ın da arzu ettiği bir hadise olduğu kabul edilse bile, netice itibariyle bundan en büyük kazancın ve icra sorumluluğunun halife Emîn'e ait olduğunu gözden kaçırmamak gerekir. Dolayısıyla, gerek kaynaklarımızdaki mesuliyeti yalnız bir şahsa, özellikle vezir Fazl'a yükleme eğilimini, gerekse bundan hareketle günümüz araştırmalarında benzer bir yorumlama yapılarak indirgemeci bir yaklaşım sergilenmesini tarih metodolojisi açısından sağlıklı kabul etmek mümkün görünmemektedir.⁵⁰

Chejne, Fazl b. Rebî' ile Bermekîler arasındaki çekişmeler hakkında iddia edilen Arap-Fars ırkî mücadele fikrine karşı çıkmakta ve Fazl b. Rebî'in kaynaklarda mevlâ olduğu ifade edildiği halde böyle bir iddianın geçerli olamayacağını ifade etmektedir.⁵¹ Bu tespit ilk bakışta makul görünmektedir, ancak Abbâsîlerin daha ihtilal safhasından itibaren Arap olmadığı bilinen Ebû Müslim el-Horasânî, ardından Hârûn er-Reşîd döneminde Bermekîler, Emîn'in veziri Fazl b. Rebî' ve Me'mûn'un vezirliğini yapmış olan Fazl b. Sehl gibi Arap olmayan (mevâlî) şahsiyetleri maharetle kullandıkları göz önüne alındığında, rivayetlerde ismi ön plana çıkarılan şahısların mevlâ olup olmamalarının bir ehemmiyeti kalmamaktadır. Şöyle ki, daha önce Bermekîlerle Rebî' ailesi arasındaki mücadeleden bahsederken dile getirildiği üzere, Abbâsîlerin kuruluşundan itibaren gayr-ı Arap unsur-

⁴⁶ Caḥşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâu ve'l-Küttâb*, 273 vd.

⁴⁷ Dürî, *el-Asru'l-Abbâsîyyu'l-Ewel (Dirâsetün fi Târîhi's-Siyâsi ve'l-Hdârî ve'l-Mâlî)*, 146-147.

⁴⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 56: 214.

⁴⁹ Zehebi, *Târîhu'l-İslâm*, 4: 1032; İbn Hallikan, *Vefeyât*, 4: 39; Makdisî, *el-Bed'ü ve't-Târîh*, 6: 107-108; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 3: 291.

⁵⁰ Örneğin, Muhammed Hudaî Bek konuya dair değerlendirmesinde daha da ileri giderek Fazl b. Rebî'nin bu yaptıklarıyla Haşr, 59:16 ayetine atıfta bulunarak tıpkı bir "şeytan gibi" davrandığını öne sürmektedir. Bk. Hudaî Bek, *Muhâdarât*, 195.

⁵¹ Anwar G. Chejne, "Al-Fadl b. al-Rabî - a politician of the early 'Abbâsîd period", *Islamic Culture* 36/143 (Temmuz 1962): 176 vd.

larla devlet/iktidar/Hâşimîler arasında tesis edilen organik bağın, Emîn-Me'mûn mücadelesinde de etkili olduğunu bir kez daha vurgulamamız gerekir. Diğer bir ifadeyle, İslam tarihi kaynaklarında iktidar/devlet yönetimi/siyaset/mezhep kavga- ları gibi şahıslar üzerinden ele alınan konuların sosyo-politik arka planına dik- kat edilmelidir. Bu mücadelede de veziri Fazl b. Sehl ile birlikte Me'mûn'un temsil ettiği, siyasî hareketinin gücünü aldığı sosyo-politik yapı ile veziri Fazl. b. Rebî ile birlikte Emîn'in temsil ettiği sosyo-politik arka planın son derece etkin olduğu mu- hakkaktır. Bu sebeple bazı tarihçiler doğal olarak, Emîn ile Me'mun arasındaki mücadelenin aslında idareci Arap nüfuz ve otoritesinin hakim olması için çalışan Fazl b. Rebî ile yönetimde İran geleneğini sürdürmek isteyen Me'mûn'un müs- takbel veziri Fazl b. Sehl arasında cereyan ettiği ve taht kavgasının altında bu ger- çeğin yattığı kanaatine ulaşmak durumunda kalmışlardır.

5. Me'mûn Döneminde Fazl b. Rebî'in Durumu

Emîn ile Me'mûn arasındaki iktidar mücadelesi iki yılı aşkın bir süre devam etti. Nihâî sona yaklaşırken Fazl b. Rebî, halifenin devleti idare etmede ve verilen mücadelede gösterdiği zaafın farkına varması ve Me'mûn'un galip geleceğini anlaması sebebiyle 196 senesi Receb ayında (Nisan 812) beklenmedik bir anda tüm işlerini yarıda bırakarak Emîn'i terketti ve gizlendi.⁵² Gizlendiği süreçte Bağ- dat Me'mûn tarafından ele geçirildi ve Emîn idam edildi. (24 Muharrem 198/24 Eylül 813) Me'mûn Bağdat'ta kalmayarak, veziri Fazl b. Sehl'in de teşvikiyle hem anne tarafından memleketi hem de mücadelede sonuna kadar yanında bulun- muş insanların şehri olan Merv'e döndü. Ancak, Fazl b. Rebî hakkındaki takibat devam etmekteydi. Bu sebeple gizlenmesi Me'mûn'un gıyabında halifelikten az- ledilerek yerine İbrahim b. Mehdî'nin halife ilan edildiği 201/816-17 senesine kadar sürdü.⁵³

Gizlendiği zamanlarda yakın dostu Züheyr b. el-Müseyyeb, Fazl b. Rebî'in Meydan Caddesi'ndeki evine yerleşti. Maksudı evin yağmalanmasını önlemektir. Fazl'in hizmetçisi Süleym'e geliş sebebini izah ettikten sonra, Ebu'l-Abbâs ailesi- nin geçimleri için on bin dinar verdi. Fazl daha sonra bu parayı ödemiştir. Me'mûn Bağdat'a geldiği zaman yapılan müsadere sonucunda bu ev Kâsım b. Reşîd'e veri- lecek, ancak ileriki satırlarda ifade edileceği üzere, Fazl affedildikten sonra evini tekrar teslim alacaktır.⁵⁴

Bağdat halkı Me'mûn'un Merv'de hüküm sürmesine ve ülke yönetimini Fazl b. Sehl ile kardeşi Hasan b. Sehl'in eline bırakmasına şiddetle karşı çıkarak İbra- him b. Mehdî'yi halife ilan etti. (201/816-17) Bunun üzerine gizlenmiş olan Fazl b. Rebî ortaya çıkarak İbrahim b. Mehdî'nin hacipliğini üstlendi. Rebî ailesinin diğer fertleri de ona yardım etmekteydiler. Me'mûn'un Bağdat'a geldiği haberi ulaştınca, Zilhicce 203/Haziran 819'da Kurban Bayramının hemen akabinde tek- rar gizlenmek zorunda kaldı. Bu defa Basra'da bulunan Yezid b. Münecca' el- Mühellebî'nin yanına kaçtı.⁵⁵

Me'mûn, Bağdat'taki Abbasoğullarının isyanını bastırmak, işleri eline almak için 202/817 senesinde Merv'den Bağdat'a hareket etti.⁵⁶ 204/819 senesinde herhangi bir direnişle karşılaşmadan Bağdat'a girmeyi başardı.⁵⁷ Kendisini azle- den Bağdat halkına karşı yumuşak davrandı ve kimseyi cezalandırmadı. Hatta, bir

⁵² Caḥşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâu ve'l-Küttâb*, 31-302; İbn Hallikan, *Vefeyât*, 4: 39.

⁵³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5: 142.

⁵⁴ Caḥşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâu ve'l-Küttâb*, 302-303.

⁵⁵ Caḥşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâu ve'l-Küttâb*, 301-302; İbn Hallikan, *Vefeyât*, 4: 39; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5: 12; Özeydin, "Fazl b. Rebî", 12: 275.

⁵⁶ Taberî, *Târîh*, 8: 564.

⁵⁷ Taberî, *Târîh*, 8: 574 vd.

süre sonra saklandığı yerden çıkıp huzuruna gelen İbrahim b. Mehdî'yi dahi affetti.⁵⁸ Onun bu yumuşak siyasetinden muhtemelen Fazl b. Rebî' de istifade etmek arzusundaydı. Bir yolunu bulup Me'mûn'un has adamı Tâhir b. Hüseyin'e ulaşarak görüşmeyi başardı. Tâhir'den kendisi için halifeden eman almasını istedi. İsteddiği emanı almayı başaran Fazl, Me'mûn'la bizzat görüşerek affını rica etti ve neticede affedildi.⁵⁹

Gerek klasik, gerekse çağdaş çoğu tarihçinin kanaatine göre kardeşi Emîn ile verdiği mücadelenin müsebbibi olarak gösterilen vezirin neden affedildiği akıllarda soru işareti bırakan bir hadisedir. Bu hususta ikna edici bir açıklama bulmak oldukça zor görünmektedir. Nitekim diğer müelliflerin aksine Zehebî, Fazl b. Rebî'in İbrahim el-Mehdî'nin hareketine katılmadığını ve bu sebeple de Me'mûn'un onu affettiğini belirtmek suretiyle bu çelişkili duruma bir izah getirmeye çalışmaktadır.⁶⁰ Ancak, bu defa vezirin İbrahim el-Mehdî hareketine katıldığına dair rivayetlerin telifi mümkün olmamaktadır. Kaldı ki, Me'mûn'un veliahtlıktan azledilip kendisiyle silahlı mücadelenin yapıldığı Emîn döneminde vezirlik makamında bulunarak cereyan eden hadiselerde aktif rol almış olan bir kimsenin, bundan daha ehemmiyetsiz bir hadisede yer almaması affına sebep olmasa gerektir. Kanaatimizce, Me'mun'un Merv'den ayrılarak Bağdat'a gelişi yeni bir dönemin habercisi olduğuna göre, Fazl b. Rebî'in affının da bu yeni dönemin havasının husûle getirdiği bir hadise olarak değerlendirilmesi daha uygundur.

Affedildikten sonra Fazl, müsadere edilen servetinin 360.000 dirhemini geri almayı başardı.⁶¹ Kendisi de muhtemelen affedilmesine mukabil Me'mûn'a yakuttan bir yüzük kaşı hediye etti. Böylesi daha önce hiç görülmemiştir. Bu mücevheri Ziyad b. Salih'in Çin'e gittiğinde temin ettiği ve Ebû Müslim el-Horasânî'ye gönderdiği söylenir. Sık sık el değiştiren mücevherin Mehdî'ye, ondan Hârûn er-Reşîd'e, daha sonra ise bir şekilde Fazl b. Rebî'in eline geçtiği anlaşılmaktadır.⁶²

Affedilmesine rağmen, kendisine devlet kademelerinde görev verilmesi isteğine halife tarafından olumsuz yanıt verildi. Böylece vefatına kadar işsiz-güçsüz, başıboş bir şekilde gezdiği kaynaklara yansımıştır.⁶³ Nitekim kaynaklarda bundan sonra vefat ettiği tarihe kadarki hayatına dair malumat bulunmamakta, herhangi bir hadise ismine yer verilmemektedir.

6. Vefatı ve Kişiliği

Hayatının son zamanlarında sade bir hayat yaşadığı anlaşılan Fazl b. Rebî, 207/822-23⁶⁴ veya 208/823-24⁶⁵ yılında yetmişli yaşlarda iken vefat etti⁶⁶ ve ilk dönem Abbâsî tarihinin meşhur devlet adamlarından biri olarak tarihteki yerini aldı. Zehebî, Fazl'ı zamanın zeki, ileri görüşlü, otoriter ve siyaset sahibi insanların dan birisi olarak tavsif eder.⁶⁷ Bununla birlikte o, zorba, kibirli ve enaniyet sahibi

⁵⁸ Taberî, *Târîh*, 8: 607.

⁵⁹ Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ebî Tâhir İbn Tayfûr, *Kitâbü Bağdâd*, thk. es-Seyyid İzzet el-Attâr el-Hüseyinî (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2002), 14; İbn Hallikan, *Vefeyât*, 4: 39.

⁶⁰ Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaûd v. dğr., 3. Bs (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405), 10: 109; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5: 142.

⁶¹ Özeydın, "Fazl b. Rebî", 12: 275.

⁶² İbn Tayfûr, *Kitâbü Bağdâd*, 12.

⁶³ İbn Tayfûr, *Kitâbü Bağdâd*, 14; İsfahânî, *el-Eğânî*, 5: 201; İbn Hallikan, *Vefeyât*, 4: 39.

⁶⁴ Merzûbânî, *Mu'cemu's-Şu'arâ*, 312-313.

⁶⁵ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 473; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 10: 109; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5: 142.

⁶⁶ Hatib el-Bagdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14: 303; Özeydın, "Fazl b. Rebî", 12: 275.

⁶⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 10: 109-110; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5: 142.

olarak da bilinmekteydi.⁶⁸

Câhız, Hârûn er-Reşîd döneminde başkalarında olmadığı kadar önemli şahsiyetlerin bir araya geldiği bir dönem olarak belirtir ve Fazl b. Rebî'i de onlar arasında sayar. Diğerleri; vezirleri Bermekîler, kadısı Ebû Yusuf, şairi Mervan b. Ebi Hafsa, nedîmi ve ayrıca babasının amcası el-Abbâs b. Muhammed, muğannîsi İbrahim el-Mevsîlî ve hanımı Zübeyde'dir.⁶⁹

Devletin farklı kademelerinde görev yapan Fazl b. Rebî', halifeyle olan iletişimde kıvrak zekasıyla öne çıkmıştı. Bir gün Hârûn er-Reşîd'le konuşurken, halife ona yalan söylediği ithamında bulundu. Bunun üzerine Fazl'ın: "yalancının yüzü senin karşında duramaz, dili de seninle konuşamaz"⁷⁰ diyerek cevap vermesi, bu marifetinin göstergelerinden biridir. Çevresindekilere de halifelerle nasıl konuşulması gerektiğine dair tavsiyelerde bulunmayı ihmal etmiyordu. Dönemin saray görevlilerinden birine şu nasihatı salık vermişti: "Hükümdarlara halini hatırını sormak, akılsızların selamlama şeklidir. 'Bugün emîr nasıllar?' demek istediğinde de ki: 'Allah emîri şerefle sabahlatsın!'. 'Bugün emîr kendini nasıl hissediyor?' demek istediğinde de ki: 'Allah emîrin üzerine şifa ve rahmet indirsın!'. Zira sormak, cevabı gerektirir. Eğer emîr cevap vermezse, seni alteder. Ancak cevap verirse, sen onu altedersin."⁷¹

Hacipliğini yaptığı dönemde Hârûn er-Reşîd'in yakınında bulunan, gözde bürokratlarından birisi olmayı başarmıştı. Bu durum diğer devlet görevlilerinin de zaman zaman kıskançlığına sebep olmaktaydı. Bir keresinde halife yazı yazmak için Fazl'dan kalem istemiş, Fazl da o sırada yanlarında bulunanlardan Bakiyye adındaki görevliye getirmesini söyleyince, "kalemi sen getir ey Hâmân" cevabına muhatap olmuştu. Harun, Fazl'ı teskin etmek için "Sakin ol! Ben Firavun olmadığım sürece sen de onun yanındaki Hâmân olmazsın" demişti.⁷²

Vezirliği döneminde ilim adamlarını, edip ve şairleri himaye etmeye gayret ederdi. Ünlü dil alimi Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ, şair Asma'î, şair Ebu'l-Atâhiye, mûsikîşinas İshak el-Mevsîlî, şair İbn Münâzir onun meclislerinde hazır bulunan ünlüler arasında yer alır. Ebû Nûvâs başta olmak üzere birçok şair kendisini öven şiirler yazmıştır.⁷³ Sa'îd b. Vehb el-Basrî vefat ettiğinde, Fazl b. Rebî' Bağdat'taki cenazesine katılmıştı.⁷⁴ Dönemin meşhur tabibi Cebrâil, Hârûn er-Reşîd'in son dönemlerindeki hastalığı sırasında hastalığın müsebbibi olarak gösterilmiş ve halife Fazl b. Rebî'e onu öldürmesini emretmişti. Ancak Fazl, kendi hastalığının iyileşmesinde faydasını gördüğü tabibi öldürme emrini yerine getirmemiş, Emîn döneminde de saray tabibi olarak istihdam edilmesini sağlamıştır.⁷⁵

Şairlerle olan meclislerinde onları yarıştırmayı severdi. Bir keresinde Esmâ'î ile Ebû Ubeyde'nin bulunduğu bir ortamda at ile ilgili kaç kitaplarının olduğunu sormuş, Esmâ'î bir cilt, Ebû Ubeyde elli cilt olduğu cevabını vermişti. Bunun üzerine şairlere ait iki kitap ile bir at getirtmiş ve ellerini atın üzerinde gezdirerek her bir uzvu için yazdıkları şiirlerini okumalarını söylemiştir. Ebu Ubeyde, "Ben baytar

⁶⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4: 1223; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 9: 290; Merzûbânî, *Mu'cemu's-Su'arâ*, 312-313; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 7: 115.

⁶⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 9: 290; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 13: 430.

⁷⁰ Cahşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâu ve'l-Küttâb*, 292.

⁷¹ Cahşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâu ve'l-Küttâb*, 294 vd.

⁷² İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 10: 350; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zâmân fi Târîhi'l-A'yân*, 13: 277; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4: 1082.

⁷³ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 7: 115-116; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 10: 219; Özaydın, "Fazl b. Rebî'", 12: 275.

⁷⁴ Zirikî, *e'l-A'lâm*, 3: 103-104.

⁷⁵ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 9: 344.

değilim, bunlar sadece Araplardan duyduklarım ve yazdıklarım"dır" cevabını vermişti. Esmâ'î ise bir taraftan elini atın uzuvlarında gezdirirken diğer taraftan her biriyle ilgili şiir okumaktaydı. Bu becerisi neticesinde oldukça kıymetli olduğu anlaşılan bu at, kendisine hediye edilmiştir.⁷⁶

Şairler, farklı vesilelerle Fazl b. Rebî'i şiirlerinde konu edinmişlerdir. Onun şahsiyeti ve karakterine dair bilgiler içermesi hasebiyle, bahse konu şiirlerden bazılarına yer vermek istiyoruz.

Ebû Nüvâs bir keresinde hapse düşmüştü. Bu sırada hapishanede Fazl'ın, mahpuslarla görüşen ve onların ihtiyaçlarını gidermeye çalışan bir dayısı ile karşılaşmıştı. Fazl'dan onun adına af diledi ve hapishaneden çıkmasını sağladı. Bunun üzerine Ebû Nüvâs, Fazl için şu dizeleri dile getirdi:

ما من يد في الناس واحدة	كيد أبو العباس أولاها
نام الكرام على مضاجعهم	وسرى إلى نفسي فأحياها
قد كنت خفتك ثم آمنني	من أن أخافك خوفك الله
ف عفوت عني عفو مقتدر	وجبت له نقم فألغاها

"İnsanlar arasında bir tane daha yoktur; Ebû'l-Abbâs'ın eli gibi yücesi.

Cömert kimseler yataklarında uyudu; O ise nefsimi yöneldi ve onu diriltti.

Senden korkmuş idim, sonra bana güven verdi; Allaha olan korkun, senden korkmamdan.

Çünkü sen beni affettin, muktedirin affı gibi; İntikam almayı hakeden, sonra vazgeçen."⁷⁷

Hârûn er-Reşid'in vefatından sonra Fazl b. Rebî''in ordu, techizat ve hazinelerle birlikte Bağdat'a girmesini Ebû Nüvâs şöyle tasvir eder:

لعمرك ما غاب الأمين مَحْتَد	عن الأمر يقنيه إذا شهد الفضل
ولولا موريت الخلافة أنها	له دونه ما كان بينهما فضل
وإن كانت الأخبار فيها تباين	فقولهما قول وفعلهما فعل
أرى الفضل للدين وللدن جامعا	كما السهم فيه الفوق والریش والنصل

"Ömrüne yemin olsun ki Muhammed el-Emîn, Fazl'ı gördüğünde kendisini ilgilendiren işlerden elini çekmedi.

Eğer ona göre hilafetin mirasları değersiz olmasaydı, araya Fazl girmezdi.

Her ne kadar hilafet hakkındaki haberler çelişse de, o ikisinin sözü söz, ameli ameldi.

Fazl'ın hem dini hem de dünyayı bir araya getirdiğini görüyorum;

Tıpkı bir ok gibi, ki onda yayın bağlandığı yer (baş), tüy (yelek) ve keskin bir uç (temren) vardır."⁷⁸

⁷⁶ Ebû'l-Berekât Kemâlüddin Enbârî, *Nüzhetü'l-Elbâ' fî Tabakâti'l-Ettibbâ'* (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1985), 97-98; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 10: 178 vd.; Abdülkerim b. Muhammed es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Mu'allimî el-Yemânî v.dğr. (Haydarabad: Meclisü Dâirati'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1962), 289-290; İbn Hallikân, olayın Harun er-Reşid'in huzurunda cereyan ettiğini belirtir. Bk. İbn Hallikân, *Vefeyât*, 3: 173.

⁷⁷ Caşşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâu ve'l-Küttâb*, 296-297.

⁷⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14: 303. Son beyit şu şekilde anlaşılabilir: Nasıl ki, okta zıt şeyler gerektiği kadar bir araya gelince faydalı hale gelebiliyorsa, Fazl da ayı şekilde din ve dünya işlerinden gerektiği kadar şahsında barındırmaktadır.

Ebü'l-Hevl el-Himyerî, Fazl b. Yahya b. Halit el-Bermekî'yi yerer, buna karşın Fazl b. Rebî'i öven bir şiirinde şöyle der:

آثار فضل الربيع مساجد ومنار	فضلان ضمتهما اسم وشتت الأخبار
وما سواه إذا ما أثيرت الآثار	وفضل يحيى ببلخ آثاره النوبهار
وبيت شرك وكفر به تعظم نار	بيت يوخذ فيه ويعبد الجبار

"İki Fazl ki, ikisine de bir isim eklendi ve haberler yayıldı.

Fazl b. er-Rebî'in eserleri, mescitler ve minarelerdir;

Fazl b. Yahya'nın ise Belh'teki Nevbahar'dır.

Gerisi ise ancak kıymeti olmayan eserlerdir.

Bir ev ki, orada Cebbâr birlenir ve ona ibadet edilir;

Bir ev ki, içinde şirk koşulur, küfre girilir, ateş ta'zim edilir."⁷⁹

Emîn'in oğlu Musa'ya biat alması, vezir Fazl'dan bilinmekteydi. Bağdat halkından kör bir şairin konuyla ilgili söylediği şiirin ilk birkaç dizesi şöyledir:

وفسق الإمام ورأي المشير	أضاع الخلافة غش الوزير
وشر المسالك طرق الغرور	وما ذاك إلا طريق الغرور
وأعجب منه فعال الوزير	فعال الخليفة أعجوبة
نباع للطفل فينا الصغير	وأعجب من ذا وذا أننا

"Hilafeti vezirin aldatması, yöneticinin fısık ve danışmanın görüşü telef etti.

Bu, ancak kibrin yoludur; yolların en kötüsü, kibrin yollarıdır.

Hilafet ucûbeye döndü; ondan daha acaibi, vezirin yaptıklarıdır.

Bundan daha acaibi ise, aramızda küçük bir çocuğa biat etmemizdir...."⁸⁰

Bunlardan başka, Ebu'l-Atâhiye ve İsmail el-Karâtîsi de Fazl'ı öven şiirler yazmışlardır.⁸¹

Sonuç

Fazl b. Rebî', mevâliden olup Abbâsî bürokrasisinde vezirlik makamına ulaşan, Bermekîlerin cezalandırılmaları ve Emîn-Me'mûn iktidar mücadelesi gibi dönemin önemli hadiselerinde büyük etkisi olan bir devlet adamıdır. Ailesinin Hz. Osman'a velâ yoluyla intisap etmesi neticesinde bir bakıma Emevî ailesiyle başlayan hizmetinin Abbâsîlerle devam etmesi dikkat çeken hususlardandır. Sahip olduğu yeteneklerle dönemin halifelerinin yakınında yer almayı başarmıştır. Bunda babası Rebî' b. Yunus'un gayretlerini hatırlamak gerekir. Zira onun Halife Ebû Ca'fer el-Mansur tarafından önce hacip, bir müddet sonra vezir tayin edilmesi, Fazl'ın da ilk önemli görevi olan hacipliğe atanmasını sağlamıştır. Mehdî (775-785), Hâdî İlelhak (785-786) ve Hârûn er-Reşîd (786-809) dönemleri dahil olmak üzere uzun müddet haciplik yapmış, Emîn-Me'mûn mücadelesinde yanında yer aldığı Emîn'in galip gelmesiyle vezirlik makamını elde etmeyi başarmıştır.

Babasının zamanına kadar ulaşan Bermekîlerle bürokratik çekişmelere doğal olarak o da katılmak durumunda kalmıştır. Bu sebeple, Bermekîlerin Hârûn er-Reşîd tarafından cezalandırılmaları olayında Fazl b. Rebî'in de, dolaylı da olsa, rol oynadığını söylemek hatalı olmayacaktır.

⁷⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 5: 308.

⁸⁰ Mes'ûdî, *Mürûc*, 3: 397.

⁸¹ Bk. Cahşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâu ve'l-Küttâb*, 295, 299; İsfahânî, *el-Eğâni*, 4: 320.

Emîn-Me'mûn mücadelesinde uzun müddet hizmetinde bulunduğu kişi olarak Emîn'in safında yer alması tabîi karşılanmalıdır. Bununla birlikte, Hârûn er-Reşîd tarafından alındığı kaydedilen ahitnameye ihanet etme ve diğer veliahtların azledilerek Emîn'in daha reşit bile olmayan oğluna biat alma hadiselerinin tamamıyla Fazl b. Rebî' tarafından ortaya atıldığı ve gerçekleştirildiği iddiaları, toptancı ve indirgemeci bir yaklaşım olup aklın verileri ve tarihi gerçeklerle izah edilmesi mümkün gözükmemektedir. Benzerleri gibi bu hadiselerde de tekil şahıslardan ziyade, onların temsil ettikleri menfaat gruplarının bütünüyle bir etkisinden bahsetmemiz daha doğrudur. Sonuç olarak onun, iktidarın gelir getirici etkisinden istifade eden ve istikbal arzusunda olan Abbâsî ailesi/bürokrasisi içindeki çıkar grupları arasında bir mücadelede taraf olduğunu ve aktif rol aldığını, dolayısıyla kendisine isnat edilen söz konusu ithamların onun şahsında, başta halife Emîn olmak üzere iktidarın gücünü aldığı tüm Abbâsî mensuplarına ait olduğunu kabul etmemiz gerekir.

Kaynaklar

- » Ağrakça, Ahmet. "Rebî' b. Yûnus". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34: 497-498. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- » Bozkurt, Nahide. *Mutezile'nin Altın Çağı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- » Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *et-Târîhu'l-Kebîr*. 8 Cilt. Haydarâbâd: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1360.
- » Cahşiyârî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs. *Kitâbü'l-Vüzerâu ve'l-Küttâb*. Thk. Mustafa es-Sakâ - İbrahim el-Ebyârî - Abdülhafız Şibî. Kahire: Matbaatü Mustafa Elbânî el-Halebî ve Evlâdühü, 1938.
- » Chejne, Anwar G. "Al-Fadl b. al-Rabî' - a politician of the early 'Abbâsîd period". *Islamic Culture*. 36/143 (Temmuz 1962): 167-181.
- » Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd. *el-Ahbâru't-Tivâl*. Thk. Abdül-Mün'im Âmir. Kahire: Dâru İhyâi Kütübî'l-Arabî, 1960.
- » Dürî, Abdülaziz ed-. *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel (Dirâsetün fî Târîhi's-Siyâsi ve'l-İdârî ve'l-Mâlî)*. Beyrut: Dâru't-Talî'a, 1997.
- » Enbârî, Ebû'l-Bekât Kemâlüddîn. *Nüzhetu'l-Elbâ' fî Tabakâti'l-Etîbbâ'*. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1985.
- » Güneş, Hasan Hüseyin. *Helife Me'mun ve Dönemi (803-833)*. Kırıkkale Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- » Halîfe b. Hayyât. *Târîhu Halife b. Hayyât*. Thk. Ekrem Ziya el-Ömerî. Riyad: Dâru Taybe, 1985.
- » Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd*. Thk. Beşşar Avvâd Ma'rûf. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2002.
- » Hudaî Bek, Muhammed. *Muhâdarâtü Târîhi'l-Ümeme'l-İslâmiyye (ed-Devletü'l-Abbâsiyye)*. Thk. Muhammed el-Osmânî. Mısır: Dâru'l-Kalem, 1986.
- » İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasan. *Târîhu Dimeşk*. Thk. Amr b. Ğarâme el-Amravî. 80 Cilt. Dâru'l-Fikr, 1995.
- » İbn Ebû Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Cerh ve't-Ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1952.
- » İbn Fazlullah el-Ömerî, Şihâbüddîn Ahmed b. Yahyâ. *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*. Thk. İbrâhîm Sâlih. 27 Cilt. Abudabi: el-Mecme'u's-Sekâfî, 2002.
- » İbn Habîb, Ebû Ca'fer. *Kitâbü'l-Muhabber*. Thk. Ilse Lichtenstadter. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedide, ts.
- » İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Lisânü'l-Mizân*. Thk. Dâiratü'l-Ma'rif en-Nizâmiyye. 2. Bs, 7 Cilt. Beyrut: Matbaatu Meclis-i Dâireti'l-Maârifî'n-Nizâmiyye, 1971.
- » İbn Haldun, Abdurrahman. *Târîhu İbn Haldûn/Kitâbü'l-İber ve Divânü'l-Mübtedei ve'l-Haber fî Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Âsârahüm min Zevî's-Sultânî'l-Ekber*. Nşr. Halil Şehhâde vd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988.
- » İbn Hallikan, Ebû'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Eb-nâi'z-Zamân*. Thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sâdir, 1978.
- » İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Mu'âz et-Temîmî Ebû Hâtîm. es-

- Sikât*. 9 Cilt. Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1973.
- » İbn Kesir, İmâdüddin Ebü'l-Fidâ. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. 7 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Meârif, ts.
- » İbn Miskeveyh, Ebü Ali Ahmed b. Muhammed. *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkübü'l-Himem*. Thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî. Tahrân: Suruş, 2000.
- » İbn Mu'in, Ebü Zekerriya Yahya. *Târîhu İbn Mu'in (Rivayetü'd-Devri)*. Thk. Ahmed Muhammed Nür Seyf. 4 Cilt. Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1979.
- » İbn Sa'd, Ebü Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî el-Katib. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. Thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.
- » İbn Tayfûr, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ebî Tâhir. *Kitâbü Bağdâd*. Thk. es-Seyyid İzzet el-Attâr el-Hüseynî. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2002.
- » İbn Tiktaka, Ali b. Tabâtabâ. *el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*. Beyrut: Dâru Sâdir, 1966.
- » İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed. *el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. Thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, - ve Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut, 1992.
- » İbnü'l-Esir, İzzüddîn Ebî'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem. *el-Kâmil fi't-Târîh*. Beyrut: Dâru Sadir, 1965.
- » İbnü'l-Fakîh, Ebü Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî. *el-Büldân*. Thk. Yûsuf el-Hâdî. 1 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1416.
- » İbnü'l-İmâd, Abdülhay el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbâri Men Zeheb*. Thk. Mahmûd el-Arnaûd. 11 Cilt. Dimeşk-Beyrut: Dâru İbni Kesir, 1986.
- » İsfahânî, Ali b. Hüseyin b. Muhammed Ebü'l-Ferec, *el-Eğânî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1415.
- » Köse, Saffet. "Lakî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27: 68-69. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- » Makdisî, Mutahhar b. Tâhir. *el-Bed'ü ve't-Târîh*. 6 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Sekâfe ed-Dîniyye, ts.
- » Mantran, Robert. *İslâmın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*. Trc. İsmet Kayaoğlu. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981.
- » Merzûbânî, Ebü Ubeydullah Muhammed b. İmran. *Mu'cemü's-Şu'arâ*. Thk. F. Krenkov. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1982.
- » Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali. *Mürücü'z-Zeheb Ve Me'âdinü'l-Cevher*. Thk. Es'âd Dâğır. Kum: Dâr el-Hicra, 1409.
- » Özeydin, Abdülkerim. "Fazl b. Rebî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12: 274-275. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- » Samadi, S.B. "The Struggle Between The Two Brothers al-Amin and al-Mamun". *Islamic Culture*. 32 (1958): 99-120.
- » Sem'ânî, Abdülkerim b. Muhammed. *el-Ensâb*. Thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Mu'allimî el-Yemânî v.dğr. Haydarabad: Meclisü Dâirati'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1962.
- » Sibt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddin Yusuf b. Kızıoğlu. *Mir'âtü'z-Zâmân fi Târîhi'l-A'yân*. 23 Cilt. Dimeşk: Dâru'r-Risâle el-Âlemiyye, 2013.
- » Süyûtî, Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Târîhu'l-Hulefâ'*. Nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. Mısır: yy., 1952.
- » Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî (Târîhu'l-Rusûl ve'l-Mülûk)*. Thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. 2. Bs, 11 Cilt. Mısır: Dâru'l-Meârif, ts.
- » Yâkût el-Hamevî, Ebü Abdillâh Şihâbüddin Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemü'l-Büldân*. 2. Bs, 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1995.
- » Yâkût el-Hamevî, Ebü Abdillâh Şihâbüddin Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemü'l-Üdebâ*. Thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993.
- » Ya'kûbî, Ahmed b. Ebü Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb İbnu Vâdih. *el-Büldân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422.
- » Yıldız, Hakkı Dursun. "Bermekiler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5: 517-520. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- » Zehebî, Şemsüddin Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru A'lâmî'n-Nübelâ*. Thk. Şuayb el-Arnaûd v. dğr. 3. Bs, 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405.
- » Zehebî, Şemsüddin Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*. Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 2. Bs. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993.
- » Zirikî, Ebü Gays Hayreddin b. Mahmud. *el-A'lâm*. 15. Bs. Beyrut: Dâru'l-İlm Li'l-Melâyîn, 2002.